

УДК 343.59:725.94

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.23>

РАННІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ ОБ'ЄКТІВ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Гуляков Костянтин Володимирович,
аспірант кафедри галузевого права
(Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна)

Стаття присвячена дослідженню історії розвитку вітчизняного законодавства про охорону об'єктів історичної та культурної спадщини. Визначені основні етапи еволюції цього інституту, зокрема щодо його кримінально-правового захисту. На етапі формування державності й домінування феодальних правовідносин у Європі культурні та історичні цінності перебували переважно у власності королів, князів та інших вельможних осіб. І, як правило, збереження цих цінностей пов'язано з їх вартісними характеристиками. Однак на рівні державної влади ніяких заходів щодо охорони пам'яток культурної спадщини не існувало. Початок діяльності щодо збереження національної культурної спадщини й правового забезпечення охорони пам'яток історії та культури на території України припадає на момент входження українських земель до складу Російської імперії, при цьому справедливо буде відмітити, що законодавча ініціатива російських властителів щодо охорони старожитностей завжди знаходила підтримку в національно свідомої української громадськості, її видатних діячів, що пов'язано з іменами Петра Могили й Івана Мазепи. Відновлення інтересу до культурної спадщини спостерігається в першій половині XIX століття. Кримінальне законодавство того часу ще не містило норм, безпосередньо пов'язаних з охороною пам'яток культурної спадщини. Однак прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року стало умовним першим кроком на шляху криміналізації діянь, які посягали на зазначені цінності. Спроби усунути протиріччя й повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року, здійснені в Кримінальному уложенні 22 березня 1903 року. Варто також згадати таку форму вирішення питання щодо охорони пам'яток, як Археологічні з'їзди, що регулярно проводилися з 1869 року. Отже, до початку XX століття в Європі й, зокрема, в Україні так і не з'явилося системи законодавства та центральних органів, що забезпечували облік, збереження й охорону пам'яток історії та культури, відповідно, не сформовано нормативно-правових актів, які б установлювали адміністративну й кримінальну відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів історичної та культурної спадщини.

Ключові слова: кримінальне право, об'єкти історичної та культурної спадщини, кримінально-правовий захист.

STAGES OF THE FORMATION OF THE LEGISLATION ON PROTECTION OF OBJECTS OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

Gulyakov Konstantin Vladimirovich,
Postgraduate Student at the Department
of Branch Law
(Kherson State University,
Kherson, Ukraine)

The article is devoted to the study of the history of the development of domestic legislation on the protection of objects of historical and cultural heritage. The main stages of the evolution of this institution, in particular, its criminal-legal protection, have been determined. At the stage of the formation of statehood and the dominance of feudal legal relations in Europe, cultural and historical values were mainly in the ownership of kings, princes and other noble persons. And, as a rule, the preservation of these values was associated with their value characteristics. However, at the level of state power, there were no measures for the protection of cultural heritage monuments. The beginning of activities to preserve the national cultural heritage and legal support for the protection of historical and cultural monuments on the territory of Ukraine falls on the moment of the entry of the Ukrainian lands into the Russian Empire, while it is fair to note that the legislative initiative of the Russian rulers for the protection of antiquities has always found support in the nationally conscious Ukrainian public, its outstanding figures, which is associated with the names of Peter Mohyla and Ivan Mazepa. The restoration of interest in cultural heritage was observed in the first half of the 19th century. The criminal legislation of that time did not yet contain provisions directly related to the protection of cultural heritage. However, the adoption of the Code of Criminal and Correctional Punishments on August 15, 1845 was the conditional first step towards the criminalization of acts that encroached on these values. Attempts to eliminate the contradictions and repetitions that took place in the Code on penal and correctional punishments on August 15, 1845 were carried out in the Criminal Code on March 22, 1903. It is also worth mentioning such a form of solving the issue of the protection of monuments as Archaeological Congresses, which have been regularly held since 1869. Thus, by the beginning of the twentieth century in Europe and, in particular, in Ukraine, a system of legislation and central bodies had not appeared, which ensured the registration, storage and protection of historical and cultural monuments, respectively, there were no normative legal acts that would established administrative and criminal liability for the destruction, destruction or damage of objects of historical and cultural heritage.

Key words: criminal law, objects of historical and cultural heritage, criminal law protection.

Постановка проблеми. Розпочинаючи ретроспективний аналіз вітчизняного та міжнародного законодавства щодо збереження й захисту історичної, культурної спадщини, треба зазначити, що людство насправді цими питаннями почало перейматися не так уже й давно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми кримінально-правової охорони об'єктів історичної та культурної спадщини досліджувалися вітчизняними фахівцями, такими як В.І. Акуленко, Р.В. Асейкін, В.В. Базелюк, С.О. Бочарников, К.І. Бусол, Є.П. Гайворонський, В.Ю. Докучаєва, Т.Г. Каткова, В.В. Кузнецов, Н.І. Кудерська, Є.І. Кузьменко, Т.В. Курило, В.А. Ломако, П.С. Матишевський, О.І. Мельничук, М.О. Міщенко, В.О. Навроцький, Б.М. Одайник, І.Г. Поплавський, І.В. Пивовар, С.С. Птуха, О.С. Сотула, О.В. Усенко, М.І. Хавронюк та інші,

але в сучасних умовах побудови правової держави ця проблематика набуває особливого значення, тому її наукове розроблення не втрачає актуальності.

Мета статті (постановка завдання). Метою статті є розкриття проблеми формування інституту кримінально-правового захисту об'єктів історичної та культурної спадщини з урахуванням сучасних досягнень кримінально-правової науки.

Виклад основного матеріалу. На етапі формування державності й домінування феодальних правовідносин у Європі культурні та історичні цінності перебували переважно у власності королів, князів та інших вельможних осіб. І, як правило, збереження цих цінностей було пов'язано з їх вартісними характеристиками. Однак на рівні державної влади ніяких заходів щодо охорони пам'яток культурної спадщини не існувало.

Початок діяльності щодо збереження національної культурної спадщини й правового забезпечення охорони пам'яток історії та культури на території України припадає на момент входження українських земель до складу Російської імперії, що пов'язано передусім з ім'ям Петра Першого. При цьому справедливо буде відмітити, що законодавча ініціатива російських властителів щодо охорони старожитностей завжди знаходила підтримку в національно свідомої української громадськості, її видатних діячів, що пов'язано з іменами Петра Могили й Івана Мазепи.

Петро Перший був завзятим колекціонером різних артефактів і «популяризатором» науки, що призвело до появи першого законодавчого пам'яткоохоронного акта загального характеру, виданого 13 лютого 1718 року, який мав назву «О сдаче старинных редкостей комендантам», у ньому пропонувалося всім, «кто найдет в земле или в воде какие старинные вещи: ... старые подписи на каменьях, железе или меди, или какое старое и ныне необыкновенное ружье, посуду и прочее все, что зело старо и необыкновенно», здавати їх за гроші комендантам [6, с. 541]. Крім того, в указі від 16 лютого 1721 року зазначено, що необхідно збирати в єпархіях і по монастирях «древние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также книги исторические, рукописные и печатные . рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, хронографы и прочие сим подобные», а знахідки, «не переплавливая, присылать в Берг и Мануфактур Коллегию, а во оной потому же не переплавливая, об оных докладывать его величеству» [7, с. 357–358].

Наведене свідчить, що в цей період започаткована систематизація об'єктів старовини, що підлягали охороні з боку держави. Так, визначені певні види культурних цінностей. Зокрема, в Указі 1718 року перераховувалися предмети, що мають історичне значення, а в Указі 1721 року окремо згадувалися золоті речі та документи, а також історичні місця й об'єкти [7, с. 357]. Однак після смерті Петра Першого якась системна законодавча діяльність з охорони пам'яток майже припинилася.

Відновлення інтересу до культурної спадщини спостерігається в першій половині XIX століття. Прикладом такого акта є Положення «Про міри охорони пам'ятників стародавності в Криму» від 4 липня 1822 року. Дослідники вважають, що саме цим документом уперше в Росії древні архітектурні будови офіційно були зараховані до пам'ятників зодчества.

Кримінальне законодавство того часу ще не містило норм, безпосередньо пов'язаних з охороною пам'яток культурної спадщини. Однак прийняття Уложення про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року [12] стало умовним першим кроком на шляху криміналізації діянь, які посягали на зазначені цінності.

Так, глава IV розділу «Злочини проти віри» містила норму про святотатство [12]. Відповідно, метою її запровадження було забезпечення недоторканності церкви та її майна, але опосередковано вона впливала на охорону культурного надбання.

Суспільна небезпека святотатства полягала насамперед у порушенні релігійних канонів і в заподіянні шкоди церкві, тому його умовно можна вважати спеціальною нормою щодо кримінально-правової охорони культурних цінностей.

У Російській імперії в 1898 році розпочинається розроблення базового нормативного акта щодо охорони історичної спадщини [1]. Імператорською Археологічною комісією розробляється проект Положення про охорону старовини, яким передбачено низку кримінально-правових заборон щодо пам'яток історії й культури. Для опису цих цінностей використовувався термін «старовина» [1], під якою розумілися всі пам'ятники зодчества, скульптури, живопису й іншого мистецтва до половини ХІХ ст., що мали художню, історичну або археологічну цінність. Проектом передбачалося чотири окремі кримінально-карних діяння. По-перше, це умисне пошкодження старовини, письмових документів і справ. По-друге, заборонялося брати без дотримання встановлених правил предмети й письмові пам'ятки, що належать до зібрань музеїв, ризниць, архівів, сховищ і бібліотек усіх урядових і громадських закладів. По-третє, передбачалося відповідальність за вивезення за кордон старовини та письмових пам'яток без обов'язкового отримання власником колекції старовини чи окремого предмету дозволу на їх вивезення за кордон у Центральному археологічному комітеті. По-четверте, це проведення археологічних розкопок у супереч установленим правилам, які передбачали обов'язок подачі клопотання про дозвіл на проведення розкопок до Центрального чи окружного комітету або до Імператорської Археологічної комісії [2, с. 68–70]. При цьому викрадення предметів старовини не виділялося в окремий злочин, а застосовувалася та сама норма, що й за крадіжку предметів, які не мали такої цінності.

Проект Положення про охорону старовини підготовлений і вперше внесений на розгляд Державної Думи в 1906 році [8, с. 185–194]. Надалі він декілька разів унесений на розгляд до Державної Думи, в останній раз проект розглядався в 1910 році, але в черговий раз був відхилений. Перша світова війна, що почалася в 1914 році, поклала кінець розробкам закону про охорону пам'яток [9, с. 116]. Незважаючи на це, проект Положення фактично став першим законопроектом, у якому сформульована певна системна державна програма охорони історичної та культурної спадщини.

Варто також згадати таку форму вирішення питання щодо охорони пам'яток, як Археологічні з'їзди, що регулярно проводилися з 1869 року. Дослідник Т.В. Курило зазначає, що кожному з'їздові передувала підготовча й науково-дослідницька робота, спрямована на вивчення місцевої історії та пам'яток. Шість з'їздів пройшли в Україні, і на ІІІ Археологічному з'їзді, що відбувся в Києві, йшлося про те, що «обширність важного матеріалу, що постачають комітети, дає можливість надіятися, що ми скоро будемо мати загальну картину городищ для всієї Росії...» [4, с. 234]. При цьому найбільш активну роботу проводило Історичне товариство Нестора-літописця [5, с. 2]. Також питаннями збереження та вивчення пам'яток культури з кінця ХІХ – на початку ХХ ст. займалися губернські вчені архівні комісії, які розпочали діяльність після указу від 13 квітня 1884 року. Варто зауважити, що в Україні було сім таких комісій: Таврійська, Катеринославська, Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Київська, Харківська [3, с. 2].

Як указує дослідник правових проблем щодо знищення, руйнування або пошкодження пам'яток-об'єктів культурної спадщини Б.М. Одайник, спроби усунути протиріччя й повторення, що мали місце в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 15 серпня 1845 року, здійснені в Кримінальному уложенні 22 березня 1903 року [11].

Уложення 1903 року скасувало святотатство як самостійний склад злочину, зберігши його тільки як кваліфікуючу ознаку посягань проти власності. Зокрема,

стаття 550 Уложення 1903 року передбачала відповідальність за пошкодження пам'ятника, поставленого з дозволу уряду, а також предмета науки або мистецтва, що належав імператорському двору чи публічним бібліотекам, музею, іншій державі, громадському сховищу. Стаття 554 Уложення 1903 року встановлювала покарання за пошкодження могили чи надгробного пам'ятника, якщо таке пошкодження вчинене без мети наруги над померлим, статтею 563 Уложення 1903 року передбачалася відповідальність за пошкодження шляхом підпалу, вибуху чи затоплення публічної бібліотеки, музею чи іншого державного чи громадського сховища, предметів науки чи мистецтва, а статтею 568 – за дії, передбачені статтею 563 Уложення, учинені з необережності. Крім того, стаття 573 Уложення 1903 року встановлювала кримінальну відповідальність за привласнення знайденого на чужій землі скарбу [10, с. 219–256].

Висновки. Отже, до початку ХХ століття в Європі й, зокрема, в Україні так і не з'явилося системи законодавства та центральних органів, що забезпечували облік, збереження й охорону пам'яток історії та культури, відповідно, не сформовано нормативно-правових актів, які б установлювали адміністративну та кримінальну відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження об'єктів історичної та культурної спадщини.

Список використаних джерел:

1. Базелюк В.В. Історія становлення і розвитку законодавства України у сфері охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_56 (дата звернення: 18.11.2019).
2. Карпова Л.В., Потапова Н.А., Сухман Т.П. Охрана культурного наследия России, XVIII–XX вв. : хрестоматия. Москва : Весь мир, 2000. 528 с.
3. Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.09. Дніпропетровськ, 1992. 19 с.
4. Матеріали Археологічних з'їздів : у 5 т. *Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года*. Киев, 1878. Том 1. 488 с.
5. Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. Вып. 1. Киев : Издание Императорского Московского Археологического общества, 1905. 124 с.
6. Полное собрание законов Российской империи : в 46 т. / под ред. М.М. Сперанского. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Том V : 1713–1719. 780 с.
7. Полное собрание законов Российской империи : в 46 т. / под ред. М.М. Сперанского. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Том VI : 1720–1722. 815 с.
8. Работкевич А.В. Государственная политика в области охраны памятников истории и культуры в России в XVIII – начале XX века : дисс. ... канд. культурол. наук : 12.00.03 / Российский гос. гуманитарный у-т. Москва, 1999. 295 с.
9. Разгон А.М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917 гг.). *Труды Научно-исследовательского института музееведения*. 1957. Вып. I. С. 114–117.
10. Российское законодательство X–XX в. : в 9 т. / под общ. ред. О.И. Чистякова. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. 352 с.
11. Уголовное уложение, высочайше утвержд. 22 марта 1903 г. Санкт-Петербург : Изд. Гос. канцелярии, 1903. 284 с.
12. Уложение о наказаниях, уголовных и исправительных (издание 1885 г.). Екатеринбург : Типография Артели Екат. раб. печат. дела, 1909. 570 с.